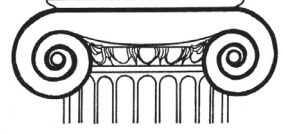

EGE ÜNİVERSİTESİ
EDEBİYAT FAKÜLTESİ YAYINLARI

ARKEOLOJİ DERGİSİ

XXXV (2025/2)

ISSN 1300 – 5685

Eski Yakındoğu Çivi Yazılı Kaynaklarında Tütsü Anlatımları ve Bunların Günümüz Anadolu'suna Yansımaları

[INCENSE DESCRIPTIONS IN ANCIENT NEAR EASTERN CUNEIFORM SOURCES AND THEIR REFLECTIONS IN CONTEMPORARY ANATOLIA]

Nejla ALPER* - Rainer M. CZICHON**

ÖZET

Eski Yakın Doğu'daki tütsü kavramını anlamak amacıyla Mezopotamya ve Hitit çivi yazılı kaynaklarında, bayram, büyü, arındırma ritüelleri ve tedavi metinleri incelenmiştir. Seçilen örnek metinler (hayalet semptomlu reçete, akītu, maqlū, šurpu, mīs pī, pīt pī, NAM.BŪR.BI, AN.DAH.ŠUM^{SAR}, (h)išuwa, itkaḫi, tanrıların çağırılması, ḫantitaššu ve maštigga) hem kendi aralarında hem de günümüz tütsü geleneğiyle karşılaştırılmıştır. Aynı zamanda çivi yazılı metinlerdeki tariflerden bazılarında deneysel çalışmalar yapılmıştır. Sonrasında tütsünün Eski Yakındoğu halkları üzerindeki muhtemel etkileri ve günümüz Anadolu'suna yansımaları anlaşılmaya çalışılmıştır. Sonuç olarak tütsü geleneği Eski Yakındoğu toplumunda olduğu kadar yoğun olmamakla birlikte, kötü göze ve kötülüğe karşı koruyucu ve tedavi edici niteliğini kaybetmeden günümüze kadar ulaşmıştır.

Anahtar Kelimeler

Tütsü, Ritüel, Eski Mezopotamya, Hitit, Anadolu

ABSTRACT

In order to understand the concept of incense in the Ancient Near East, Mesopotamian and Hittite cuneiform sources, festivals, magic, purification rituals and treatment texts were examined. The selected examples (prescriptions with ghost symptoms, akītu, maqlū, šurpu, mīs pī, pīt pī, NAM.BŪR.BI, AN.DAH.ŠUM^{SAR}, (h)išuwa, itkaḫi, invocation of the gods, ḫantitaššu-maštigga) are compared both among themselves and with the contemporary incense tradition. At the same time, experimental studies were carried out on some of the recipes in cuneiform texts. Afterwards, the possible effects of incense on the peoples of the Ancient Near East and its reflections on modern Anatolia were tried to be understood. As a result, although the tradition of incense is not as intense as it was in Ancient Near Eastern society, it has survived to the present day without losing its protective and therapeutic qualities against bad eyes and evil.

Keywords

Incense, Ritual, Ancient Mesopotamia, Hittite, Anatolia.

* Uşak Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Arkeoloji Bölümü, Uşak/Türkiye.

Orcid ID: 0000-0003-1172-8518 ♦ E-posta: nejlaalper64@gmail.com

** Uşak Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Arkeoloji Bölümü Uşak/Türkiye.

Orcid ID: 0000-0002-8246-9229 ♦ E-posta: rainer.czichon@usak.edu.tr

Giriş*

Günümüzde kötü göze, şeytana karşı koruma, tanrıya yakın olma, tedavi etme, fiziki ya da psikolojik rahatlama ve hoş koku amaçlarıyla yakılan tütsünün kökeni araştırıldığında, tütsünün çağlar boyunca Eski Yakındoğu'da yaşamış ve en eski yazılı verileri sunan kültürlerde de benzeri amaçlarla kullanılmış olduğu anlaşılmaktadır. Tütsü kullanımı, çivi yazılı metinlerde, Eski Mezopotamya'da Erken Hanedanlar Döneminden itibaren anlatılmakta,¹ Anadolu'da ise Hitit Döneminde ortaya çıkmaktadır. Bu metinlerde, tütsü, tütsülemek ve duman çıkartmak anlamlarına gelen birbirinden farklı kelimeler (Sümerce *na.izi*,² Akadca *qatāru*³ ve Hititçe ise *tuhhuēššar*,⁴ *šamenu*-, *šamešiya*-⁵ ve *taḫatumar*⁶) kullanılmıştır.

Temel amacının tanrıya yakın olmak ve her türlü hastalığın ve belanın sebebi olan kötülükten veya kötü varlıklardan arınmak olması sebebiyle⁷ tapınaklarda tanrılar için ve kraliyet ziyafetleri için güzel koku üretme, tanrılara yiyecek içecek sunma, bir inşaat öncesinde toprağın arındırılması ve temel adağı olarak, evlerin kötülükten arındırılması, tapınakların, sarayların ya da evlerin koruyucusu olan figürinlerin üretiminde kullanılacak malzemenin arındırılması, kehanette bulunma, dini ritüeller ve tıbbi uygulamalar için

tütsüden faydalanılmıştır.⁸ Aynı zamanda inancın parçası haline geldiği için Gilgameş Destanı⁹ gibi mitolojik konularda da bahsedilmiştir. Ayrıca tütsü kokusunun ölümün kokusunu gizlediği ve ölen kişiyi tanrısallaştırıp ruhunu öbür dünyaya yönlendirdiği düşüncesiyle cenaze bağlamlarına dahil edilmiştir.¹⁰

Çok geniş bir yelpazeye yayılması nedeniyle, tütsünün en yoğun karşılaşıldığı dini ritüeller ve dinsel/büyüsel tedavi yöntemlerinden örnekler ele alınarak tütsünün kullanımı ve etkilerinin anlaşılması amaçlanmıştır. Bu aşamada *itkaḫi*, *maštigga* ve *ḫantitaššu* metinleri denenmiş, dumanın ve kokunun oluşma koşulları, yanma süresi, ortaya çıkan koku, ses, görsel unsurlar gibi konular hakkında fikir edinilmeye çalışılmıştır. Kullanılan malzemelerden kaya tuzu ve şarap haricinde tamamı bizim tarafımızdan üretilmiştir. Kaya tuzu aktardan satın alınmış, şarap ise herhangi bir katkı maddesi kullanmadan evde üretim yapan kişilerden temin edilmiştir. Bu sayede deneylerin mümkün olduğunca Hitit koşullarına yakın olması amaçlanmış ve metinleri yorumlarken deneylerden faydalanılmıştır. Son olarak tütsünün günümüzde de yoğun şekilde kullanılması sebebiyle Eski Mezopotamya ve Hitit metinlerindeki anlatımlar ile günümüz kullanımı arasındaki benzerlik ve farklılıkları anlamaya çalışılmıştır.

Güncel bilgilerin derlenmesi için kaynak kişilerle yüz yüze görüşmeler yapılmış ve her birisine aynı sorular yöneltilmiştir. Bu kişiler mesleki anlamda tütsüyle ilgilenmeyip, inanç ve gelenek kaynaklı tütsü yakan kişilerdir. Kaynak kişilerin soruları cevaplarken memleketlerine (Trabzon, Rize, Artvin, Erzurum, Osmaniye, Hatay, Muğla, Uşak, İzmir, Bursa) ait geleneksel bilgileri vermeleri istenmiştir. Bu sayede geniş bir kesime hitap edilebilmiştir.

Eski Mezopotamya Ritüellerinde Tütsü

“Assurbanipal Kütüphanesi” başta olmak üzere, Mari, Ebla ve diğer Mezopotamya arşivleri sayesinde, Eski Mezopotamya'da tütsünün çeşitli alanlarda kullanıldığı anlaşılmaktadır. Burada, büyüsel ve tıbbi tedavi yöntemleri (reçeteler),

* Bu makale T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Tarih Kurumu bursu ile desteklenen “Eski Yakındoğu Işığında Neolitik Çağ'dan Demir Çağ'a Anadolu'da Tütsü ve Tütsü Formları” başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

1 Jursa 2006-2008: 225, 226.

2 Nielsen 1986: 25.

3 Tütsü, tütsünün duman çıkarması, tütsü dumanının yükselişi, tütsü yakmak, depresyonda olmak, umutsuzluğa kapılmak (hastalıkta) anlamlarına gelmektedir (Black vd. 2000: 286; Brinkmann vd. 1995: 166-168).

4 A. Kammenhuber, H. G. Güterbock, H. Otten ve L. Jacob-Rost'un çalışmalarını inceleyen Alp, *tuhhuēššar*'ın katı ve sıvı formunda olabilen, ritüellerde arındırma için kullanılan ve *tuhhuuḫai* (duman, duman çıkarmak) kelimesiyle benzerliğinden dolayı reçine ya da sakız losyonu olabileceğini (Alp 1982: 252-257), Kloekhorst ise bu kelimenin *tuhhuuḫai* kelimesiyle benzerliğinden dolayı “tütsü ve tütsülemek” anlamına gelebileceğini söylemektedir (Kloekhorst 2008: 892.)

5 Yakmak, tütsülemek, tütsü yakmak, bir şeyi tütsü için yakmak, birini sorgulamak anlamlarına gelmektedir (De Martino 2006-2008: 229; Güterbock vd. 2002: 122-124; Tischler 2004: 797, 799).

6 Ünal 2016a: 453, 500.

7 Erdem 1992: 383.

8 Neumann 2023: 53, 55, 56.

9 1., 4. ve 11. tabletlerdeki anlatımlar (Çığ 2000: 7-9, 14, 33, 34)

10 Tatomir 2017: 1.

dini ritüeller (*akıtu* bayramı¹¹), kültürel arındırma (*şurpu-maqlú*¹²), ağız açma ve ağız yıkama (*mīs pī-pīt pī*¹³) ve uğursuzluk alametlerine karşı yapılmış ritüeller (NAM.BÚR.BI¹⁴) örnek olarak ele alınmıştır.

Reçeteler

Eski Yakınoğu’da hem günümüz nazar inancı benzeri bir düşünceyle bedeni kötülükten veya kötü varlıklardan (*demon*) arındırmak hem de yatıştırıcı özelliğinden dolayı tedavi edici birer ilaç olan reçineli aromatikler tütsü olarak yakılmış,¹⁵ böylece ilacın soluma yöntemiyle kana karışması hızlandırılıp etki hızı artırılmıştır.¹⁶ Baş ağrısı, çınlama ve iltihap gibi çeşitli kulak rahatsızlıkları, kalp hastalıkları, tüberküloz gibi akciğer hastalıkları, karaciğer hastalıkları, doğum sonrası rahatsızlıklar, zona, felç, epilepsi, yılan ısırığı vb. hastalıkların tıbbi ve büyüsel tedavisinde, tampon, bandaj, iksir, merhem vb. yöntemlerle bir arada kullanılmıştır.¹⁷ Ayrıca tedaviyi uygulayan büyü uzmanları (*āšipu* ve *mašmaššu*), insanların hastalık ve ölüm korkusunu yenebilmesi için balık-adam ve aslan-adam kostümleri giyip (Fig. 1) farklı yöntemlerle iyileştirme ritüelleri yapmıştır.¹⁸ Bu nedenle tedavide kullanılan tütsü, muska ve sihirle harmanlanmıştır.¹⁹ Bu ritüellerin kaydedildiği reçeteler genellikle hastanın semptomları, tedaviyi yapacak uzman, tanrılar önünde gerçekleştirilecek ritüeller ve okunacak dualar şeklinde sıralanmaktadır.²⁰ Örneğin, şiddetli vücut ağrılarını tanımlamak için kullanılan ‘hayalet’e karşı hazırlanmış bir reçetede de benzeri sıralama görülmektedir:

“Eğer bir kişinin şakakları, gün doğumundan gün batımına kadar ağrır ve ona ızdırap verirse, hayaletin ‘eli’dir.” “... *āšipu* üç gün boyunca, gündüz (ve) gece, *Šamaš*’ın önünde, *burāšu-ardıç* (yanan) yirmi iki tane buhurdan koyar”;

geceleyin, gecenin yıldızları önünde emmer unu serper. ...”; ... “eğer onun *āšipūtu*’sunu yaparsan, o iyileşecek””²¹

Āšipu tarafından yapılan büyüyle tedavide hiç ara vermeden üç gün boyunca yanan tütsü kapları dikkat çekicidir. Metinde 22 buhurdanın ayrı ayrı mı yoksa aynı anda mı yakıldığı anlaşılmamaktadır ancak, ayrı ayrı yakıldıysa yaklaşık 3 saat 15 dakikada bir yeni bir buhurdanlık yakıldığını gösterir.

Uzun aralıklarla yakma ve malzeme miktarı konusunda deneylerden yararlanılarak fikir edinilebilmektedir. Hitit-*itkaḫi* ritüeli için yaptığımız deneylerde yaklaşık 0,5 cm kalınlığındaki ardıç dalı parçaları yakılmış, ince olmalarına rağmen köz üzerinde yarım saatten fazla yanmaya devam ettiği görülmüştür. Bu da çok kalın odun parçalarına gerek olmadan, deneyde kullandığımız dalların birkaç katı kalınlığındaki dallarla uzun süreli bir yakma yapılabileceğini gösterir. Eski Mezopotamya metinlerinde Mezopotamya’nın batısındaki ve kuzeyindeki dağlarda yetiştigi bahsedilen ardıcın odunu, çatı inşasında ve tapınak ve saray mobilyası üretiminde, talaşı, tohumları, iğneleri ve yağı, kokulu merhem, mesh yağı, parfüm, tütsü ve ilaç üretiminde kullanılmıştır.²² Günümüz Anadolu’sunda da halk arasında, ardıcın meyvesi, yaprakları, dalları ve bunlardan üretilen sabun, losyon, merhem ve yağ (katran) gibi ürünler, tüberküloz, bronşit, sarılık, sedef, egzama, vücut ağrıları, bağımlılıklara ve enfeksiyonlara karşı tedavi amacıyla kullanılmaktadır. Benzeri şekilde tıbbi araştırmalarda da kanser türlerine karşı etkili olduğu, antienflamatuvar, antimikrobiyal, ağrı kesici ve sakinleştirici özelliklerinin olduğu saptanmıştır.²³ Muhtemelen Eski Mezopotamya’da da bu özellikleri bilindiği için şakaklarda hissedilen rahatsızlığa karşı hastalar uzun süre ardıç dumanına maruz bırakılmış olabilir.

Akıtu

MÖ 3. binyıldan itibaren ilkbahar ve sonbahar ekinoks tarihlerinde uygulandığı bilinen bu bayram ritüelleri hakkında en ayrıntılı bilgiler MÖ 1. binyıl kaynaklarından öğrenilmektedir.²⁴ Üç

11 Sommer 2000: 86.

12 Abush 2016: 345-346; Reiner 1970: 48.

13 Ay 2013: 7.

14 Caplice 1965; 1967a; 1967b; 1970; 1971.

15 Nielsen 1986: 13, 89.

16 Geller 2010: 20.

17 Scurlock 2014: 322, 367, 390, 407, 463, 480, 505, 556, 566, 572, 605, 621.

18 Geller 2010: 9, 161.

19 Scurlock 2014: 214.

20 Scurlock 2006: 1, 11, 43, 44.

21 Scurlock 2006: 122, dipnot 593.

22 Gelb vd. 1998: 326-328.

23 Kapdan vd. 2019.

24 Mirelman 2022:

büyük güç olan tanrı, tapınak ve kralın birlikte organize olmasını simgelenmektedir.²⁵ Nisan ayına ait bir kayıta bayramın beşinci günü meydana gelen olayların²⁶ anlatıldığı bölümde tüt-süyle yapılan ritüeller vardır:

“Gün doğumundan iki saat sonra, Buhur-danı ve meşaleyi tapınağın ortasına taşır. Tapı-nağın arındırılmasını tamamladığında, Ezida'ya, Nabû'nun mabedine girer, bir buhurdan, meşale ve kutsal su kabıyla tapınağı arındırır ve Dicle kıyısındaki bir kuyudan ve Fırat kıyısındaki bir kuyudan gelen suyu mabede serper. Mabet kapılarının her tarafına sedir reçinesi sürer. Mabet avlusunun ortasına gümüş bir buhurdan koyar ve üzerine aromatikleri ve ardıcı serper.”²⁷

Ritüelde rahibin büyü uzmanıyla birlikte hareket etmesi ve tapınakları arındırmak için kutsal su, tüt-sü kabı, ardıc, aromatik bitkiler ve meşale-yi²⁸ bir arada kullanmaları, karmaşık bir ritüel olduğu anlamına gelebilir. Ayrıca sedir reçinesi-nin²⁹ kapılara sürülmesiyle üçüncü bir arındırıcı ve koku kaynağı olarak reçineden faydalanılmış olabilir. Günümüz araştırmalarında sedirden elde edilen uçucu yağların böceklerle karşı doğal bir koruyucu olduğunun anlaşılması, aynı zamanda bu yağların aromaterapide kullanılması,³⁰ sedir reçinesinin Eski Mezopotamya'da aynı amaçlarla kullanılmış olabileceğini akla getirir. Ek olarak gümüşten yapılmış bir tüt-sü kabının kullanılması, tanrı-tapınak-kral üçlemesinden dolayı, günümüzde Uşak Müzesi'nde sergilenen gümüş buhurdan (Env. no Uşak 1.55.96³¹) gibi değerli madenlerden üretilmiş tüt-sü kaplarının (Fig. 2) tercih edilmiş olabileceğini göstermektedir. Güre-İkiztepe'den ele geçmiş buhurdanın,

<https://anetoday.org/mirelamn-ritual-humiliation-king/>

25 Yücel 2020: 2.

26 Sommer 2000: 85.

27 Sommer 2000: 86.

28 Eski Mezopotamya metinlerine göre aromatik kamışa sedir ve selvi çubukları ile reçinesi eklenerek ve kırmızı-beyaz yün sarılarak üretilen, bazen kükürt ateşiyle tutuşturulan meşale, kült ateşini yakmak ve buhurdanın yanı sıra kült açısından kişi ve nesneleri arındırmak için kullanılmıştır (Gelb vd. 1995: 113-114).

29 Amanos ve Lübnan dağlarından getirilen ve tanrı heykellerinin üretiminde kullanılan sedirin kütüğü tapınak ve saray inşasında, kült nesnelerinin üretiminde, talaşı, dalları, yağı ve reçinesi, tüt-sü ve parfüm üretimi ile tıpta kullanılmıştır (Gelb vd. 2004: 274-279).

30 Coşkun vd. 2021: 249.

31 Özgen ve Öztürk 1996: fig. 71

Persepolis kabartmalarında kralın önünde görülen buhurdanlar gibi yüksek trompet ayak üzerinde duran bir çanak ve ayağa zincirle bağlanmış delikli bir kapaktan oluşması,³² bu düşünceyi desteklemektedir.

Şurpu-Maqlû

İsimleri “yakmak³³” anlamına gelen iki ayrı ritüel serisinin her ikisi de cadılık/büyücülük karşıtı ritüellerdir ve dokuzar tabletten oluşur.³⁴ Eski Babil ve Kassit Dönemine tarihlendirilen şurpu tabletleri özellikle Ea ve Marduk'a yakarıyla başlamakta ve devamında hastanın olası günahları ve onları simgeleyen nesneler, hastaya saldıran kötü varlıklar ve tedavi için büyüler listelenmektedir.³⁵ Maqlû ise MÖ 1. binyıl başlarına tarihlendirilir. Abu ayının sonlarındaki tek bir gece boyunca yapılan yaklaşık 100 tane karmaşık büyüden oluşur.³⁶ Maqlû'nun II. ve VI. tabletlerindeki kutsama işlemlerinde, Nusku ve tuz olmadan tüt-sünün kokusunun alınamayacağı belirtilir. V. ve VI. tabletlere ait talimatlar bölümünde ise buhurdanla bir potanın ağzının kapatılmasıyla ve üzerine dua okunmuş şeytanterisinin (asafoetida), yatağın baş ucundaki buhurdanda yakılarak cadılık ve büyüye karşı konulması anlatılmaktadır.³⁷ Şurpu'da ise sadece IX. tabletindeki 96.-106. satırlarda tüt-süyle ilgili bir büyü yer almaktadır:

“96 Tüt-sü (na.izi), dağda biten, dağlarda yaratılan,

97 sen safsın, dağlardan geliyorsun.

98 Ardıc (kokusu), sedir kokusu, dağlarda bulunan tüt-sü.

99 Güçlü tüt-sü bize bahşedildi,

100 yüksek dağ arınma(?) için onu sağladı

101 büyüleyici ihtişamla dolu saf buhurdanda (nig.na),

102 tatlı yağ, seçkin yağ, sofraya layık,

103 ve saf ... , arındırma zanaatının malzemeleri.

32 Rehm 2010: 466-467.

33 Abusch 2015: 4; Brinkman vd. 2008: 353, 354; Civil vd. 2004: 251, 252.

34 Abusch 2015: 4; 2016: XIV; Reiner 1970: 1.

35 Reiner 1970: 1-2.

36 Abusch 2015: 4; 2016: XIV.

37 Abusch 2016: 293, 345, 346, 373, 374.

104 Arındırıcı ürünü olan tütsü dumanı çıksın:

105 Cennet gibi temiz olsun, cennetin özü gibi saf olsun,

106 kötü dil bir kenara çekilsin!”³⁸

Mezopotamya metinlerinde, ritüellerin yapılacağı alanların nehir kenarı ve bozkır gibi bakir ve temiz kalan yerler olması özellikle belirtilmektedir.³⁹ Benzeri şekilde *šurpu*’ya ait bu bölümde de dağların saflığına, dolayısıyla insan eli değmeden dağlarda yetişmiş ağaçların ve tütsünün saflığıyla kişiyi arındırmasına vurgu yapılmaktadır. Günümüzde de aktarlardan temin edilenlere nazaran doğada yetişen bitkiler, iyileştirici gücünün daha fazla olması sebebiyle daha değerlidir. Muhtemelen doğanın iyileştirici gücü, *šurpu*’da, dağların ürünü olan tütsünün arındırıcılığı şeklinde yansımıştır.

Metinde tütsünün duman çıkardığından bahsedilmesi, tütsü maddesinin, istenilen koku ve dumanı çıkarabilmesi için, alevli ateşle mi yoksa közle mi reaksiyona girmesi gerektiğini sorgulamamıza yol açmaktadır. Bunu anlamak amacıyla yaptığımız deneyler, alevli ateşte herhangi bir duman ve koku ortaya çıkmazken, köz üzerinde dumanlanma ve koku meydana geldiğini göstermiştir. Aynı zamanda düşüncede var olan kültürel arınma, ortaya çıkan dumanın çeşitli şekiller oluşturarak mekâna yayılmasıyla fiziksel arınmaya da dönüşmektedir.

Mīs pī – Pīt pī

Mezopotamya inancına göre, ılgın ve sedir ağacından yontulan tanrı heykelinin cansız bir varlıktan tanrısal güçlere sahip, canlı bir tanrıya dönüşmesi için *mīs pī* (ağız yıkama) ve *pīt pī* (ağız açma) ritüellerinin yapılması gerekmektedir.⁴⁰ “Ağız açılmayan bu heykel tütsü koklayamaz, yemek yiyemez ya da su içemez.”⁴¹ satırı, ağız ve burunun aktive edilmesi için her iki işlemin de zorunlu olduğunu göstermektedir.

MÖ 1. binyıla ait olan ve iki günde yapılan ritüellerden⁴² ağız açma için sedir, selvi, sade yağ, un, tuz ile kutsal su kabındaki (*egubbû*) şurup ve

yağlar kullanılmaktadır.⁴³ Öncelikle ağız açılacak heykel rahipler tarafından kutsal su, tütsü, meşale ve dualar eşliğinde arındırılır. Ardından Ea, Aşalluḫi ve tanrı heykeli tütsülenip bu heykelle adanmış bir koç kurban edilir. Göğe yükselen tütsü dumanı aracılığıyla tanrılarla iletişim kurulur⁴⁴ ve insanın ürettiği eksik nesne, kusurlarından arınıp tütsü aracılığıyla ilahilik kazanır. Ritüellerde Ea ve Aşalluḫi’nin isimlerinin anılması ise, bilgelik ve büyü tanrıları olmaları sebebiyle onlardan yardım almak için olabilir.⁴⁵ Bu işlemin özetlendiği aşağıdaki metinde, ritüel alanı temizlendikten sonra, muhtemelen her tanrı için ayrı bir buhurdan olmak üzere üç buhurdan yakılmış olmalıdır.

“Tanrının yaratıldığı zanaatkârların evinde (*bīt mummi*) yeri süpür; saf su serp. Ea, Aşalluḫi ve o tanrı için ardıçtan üç buhurdan koy, en iyi birayı sun.”⁴⁶

Dick, *mīs pī*’nin Mezopotamya’da sadece tanrı heykelleri için yapılmadığını, aynı zamanda tanrıların kült sembolleri, hasta bir kralın yerini alması için yapılmış kil ya da ahşap heykeller, bir meşale, iç organ falı için seçilen bir kurban hayvanı ya da bir nehrin sularının düzenli akması için de yapılabildiğini söylemektedir. Ayrıca Antik Mısır’da mumyalar için yapıldığı bilinen *pīt pī*’nin ise Mezopotamya’da bir insan ya da hayvan için yapılmadığının altını çizmektedir.⁴⁷

NAM.BÚR.BI

Ninive, Assur, Babil ve Kahramanmaraş’tan ele geçmiş ritüeller,⁴⁸ MÖ 8.-6. yy’a tarihlendirilmektedir.⁴⁹ Dua eden kişi ya da onun adına hareket eden *mašmaššu* tarafından gerçekleştirilen ritüellerin amacı, kehanet edilen kötülüğün ya da uğursuzluk alametinin ortadan kaldırılmasıdır.⁵⁰ Ancak burada engellenmeye çalışılan şey alametin kendisi değil, olumsuz etkileridir (örn. karıncaların kendilerinin değil, alamet ettikleri kötülüğün yok edilmesi). Uğursuzluğun yanı sıra az sayıda örnekte ise, uzaktaki kişilerin

38 Reiner 1970: 48.

39 Rehm 2010: 453.

40 Ay 2013: 1, 9.

41 Walker ve Dick 2014: 70, 99, satır 43-44.

42 Borrelli ve Escobar 2022: 29, 32.

43 Dick 2003-2005: 580, 581.

44 Ay 2013: 6-8, 12.

45 Maul 1992: 135.

46 Borrelli ve Escobar 2022: 38.

47 Dick 2003-2005: 580, 581.

48 Çeçen vd. 2020: 158, 159.

49 Caplice 1974: 7.

50 Caplice 1965: 105.

yakınlaştırılması, ticaretin canlandırılması, başarılı kehanet gerçekleştirme gibi olumlu amaçla yönelik NAM.BÜR.Bİ ritüellerinin yapıldığı bilinmektedir.⁵¹

Caplice'e göre bu ritüeller özel apotropaik uygulamalar için standartlaşmıştır.⁵² İnsanların kötü etkilerden kurtulabilmesi için öncelikle, yerin ve göğün yargıcı olan Şamaş ile bilgelik ve büyü tanrıları Ea ve Aşalluḫi'den yardım alması gerekmektedir. Ancak öncesinde ritüelde yer alacak kişi, balık, sarımsak ve diğer kötü kokulu yiyecekleri yemeyi bırakır, arındırma ritüelleri yapar ve büyü ritüelinin yapılmasından önceki gece, ritüelde kullanılacak değerli taş ve madenleri, arındırma malzemelerini yıldızlar önünde bırakarak hazırlık yapar. Ritüeli yapacak büyücü ise sabah alacakaranlığında nehir kenarında tanrılara sunak dikip bir sunu hazırlar. Sonrasında uğursuzlukla tehdit edilen kişi tanrıların önüne çıkarılır ve serbest bırakma ritüeli yapılır.⁵³

Caplice'in yayınladığı 72 metinden 26 tanesinde (6, 10, 12, 15, 17, 20-22, 24, 25, 27, 29, 31, 35-41, 48-50, 65, 66, 70 numaralı metinlerde) ritüellere tütsü ve/veya meşale dahil edilmiştir.⁵⁴ Ayrıca üç metinde tütsü ritüeline bakır çan ve/veya bakırdan ve öküz derisinden davul eşlik etmekte (Metin 31, 40 ve 41⁵⁵), dört metinde ise ritüellere kız çocukları dahil edilmekte ya da katledilmektedir (Metin 31 ve 37,⁵⁶ Metin 36 ve 48⁵⁷). Ritüellerin ortak unsuru tütsü kabıyla arındırma olmasına rağmen alamete göre arındırma işleminde farklılıklar görülür: *Izbu*, yıldız, yay, 'hayaletin ağlaması', kuyu tadilatı, günahlar veya ölüm alametlerinin görüldüğü ev ya da bunları gören kişi sadece ardıc buhurdanıyla arındırılırken,⁵⁸ yaban hayvanları, yıldırım, *katarru*-mantarı, büyü ya da cadılık ve ritüel hatasının alameti, ardıc buhurdanı-meşale-kutsal su üçlüsü ve beraberinde saf su, un buhurdanı, palukku-bitkisi buhurdanı, dikenli odun kömürü buhurdanından birisi ya da birkaçı kullanılarak arındırılır (Metin 6, 15, 24, 31, 37-40, 48 ve 70). Alametler sayısal olarak

incelendiğinde tütsü kabının en çok hayvanlara karşı yapılan NAM.BÜR.Bİ ritüellerinde (13 tanesi) yer aldığı görülür. Örneğin Metin 15'te uğursuzluk, inleyen bir yaban kedisidir:

"1-12: Bir adamın evinde ısrarla uluyan, inleyen ve tıslayan yaban kedisinin [kötülüğü için] – ... Ritüeli: gece boyunca kutsal su kabı koy. İçine ilgin ağacı, dilbat-bitkisi, alçıtaşı, bitümen, nohut (ve) mercimek at ve (bu karışımı) geceleyin, dışarıda, yıldızların altına bırak. ... Ea ve Mar-duk için iki kamış sunak koy. ... Bir ardıc buhurdanı koy. ... r. 8-11. buhurdan (ve) meşaleyi onun üzerine salla. Onu kutsal suyla arındır. Ona diz çöktür ve aklında ne varsa okut. O, yabankedisini (imgesini) nehre atar, ..."59

NAM.BÜR.Bİ ritüellerinin kalıbına uygun şekilde yapılan hazırlık ve ritüelde sunu masasının yanında kurulan ardıc buhurdanının yanı sıra arındırma için ikinci bir buhurdan, meşale ve kutsal su üçlüsü kullanılmıştır. Mezopotamya metinlerinde tütsü kaplarının formu hakkında bilgi olmamasına rağmen anlatımlardan yola çıkarak boyutları konusunda fikir üretilebilmektedir. Rehm, sabit tütsü kaplarının *šehtu*, taşınabilir olanlarının ise *ša telilti/tēlissi* ismini aldığını ve bunların arındırılmak istenilen kişi ya da nesnenin üzerinden geçirildiğini anlatmaktadır.⁶⁰ Metin 15'te de alameti gören kişi üzerinde meşale ve buhurdan sallanması, taşınabilir bir buhurdan kullanıldığını gösterir. Ayrıca burada arınan kişinin, I. Tukulti-Ninurta'nın ayakta ve diz çökmüş olarak betimlendiği kült kaidesinde⁶¹ ve Louvre Müzesi'ndeki Sit-Shamsi Modeli'nde (SB 2743⁶²) olduğu gibi diz çöktürülmesi, Eski Yakındoğu ritüellerinde kişilerin tanrılar önünde diz çökerek ritüeli gerçekleştirdiğine işaret ediyor olabilir.

Hitit Ritüellerinde Tütsü

Anadolu yazıyla Kārum Döneminde tanışmasına ve sayısız baskısı bulunan Kārum mühürlerinde tütsü kabı sahnesi yer almasına rağmen,⁶³ bu döneme ait çivi yazılı kaynaklarda nadiren tütsüyle bağlantı kurulabilecek bilgiler vardır. Anadolu

51 Caplice 1974: 8, 9.

52 Caplice 1974: 7.

53 Maul 1992: 135.

54 Caplice 1965; 1967a; 1967b; 1970; 1971.

55 Caplice 1967b: 290-293; 1970: 137-140, 142.

56 Caplice 1967b: 290-293; 1970: 120-123.

57 Caplice 1970: 117; 1971: 144-147.

58 Metin 10, 12, 17, 20-22, 25, 27, 29, 35, 36, 41, 49, 50, 65 ve 66.

59 Caplice 1967a: 16, 17.

60 Rehm 2010: 457.

61 Portuese 2025: 11, fig. 9.

62 <https://collections.louvre.fr/ark:/53355/cl010176835> [10.06.2025]

63 Ayrıntılı bilgi için bkz. Alper ve Czichon 2025..

ile Assur arasında ticaret yapan Šalim-Aššur'un tek bir kervanına ait kayıtlarının yer aldığı üç mektupta, gümüş, kalay, kumaş türleri, değerli taşlar ve yağlardan oluşan lüks mallar listelenmiştir. Bunlardan kt 94/k 1686 envanter numaralı mektubun 25.-29. satırlarında yazılmış çınar kütükleri, 60 litre safran, 300 MA.NA (=148,8 kg⁶⁴) sedir ve *šanātu*-kokusu, tütsüyle bağlantılı malzeme ve ürünlerin Kārum Döneminde ticaretinin yapıldığını göstermektedir. Mektup, Šalim-Aššur'un Kaniš'teki üç temsilcisine gönderilmiştir ve listelenen lüks ürünlerin kime ait olduğu kayıtlıdır. Ancak 25.-29. satırlardaki ürünlerin muhtemelen sahiplerinin yazıldığı 20.-24. ve 30. satırlar kırıktır.⁶⁵ Miktarın çok olması siparişin birden fazla kişiye ait olabileceğini gösterir. Ayrıca Kārum mühürlerinde tütsü betiminin sıkça kullanılması, ritüellerin yanı sıra elit kesimin günlük hayatta tütsü kullanmış olabileceğini de akla getirmektedir. Ancak önemli bir ritüel için mi sipariş verildi, nasıl kullanıldı vb. sorulara cevap verilememektedir. Yine de günümüzde bile aşırı pahalı olmaları sebebiyle çok küçük miktarlarda satın alınabilen safran veya kokulu ürünlerin Kārum Döneminde bu büyüklükte ithal edilmesi dikkat çekicidir. Kārum Döneminin ardından yaşanan Hitit Döneminde ise yoğun tütsü kaydıyla karşılaşılmalıdır.

Hititler, Dicle'nin doğusunda yer alan Kanzura Dağı'nın tepesindeki Kundari'de yaşayan tanrıların⁶⁶ yeryüzündeki tapınaklara inmelerini, böylece bereketin, sağlığın ve huzurun Hitit'te kalmasını sağlamak amacıyla yiyecek ve içecek sunuları düzenleyip kurbanlar kesmiş ve tütsü yakmışlardır.⁶⁷ Mezopotamya'da olduğu gibi Hititlerde de tütsü, yükselerek tanrılara giden bir haberci ve bir aracı olarak görülmüştür.⁶⁸ Bu nedenle bayram ritüelleri (AN.DAH.ŠUM^{SAR} 69 ve (*h*)*išuwa*⁷⁰), arındırma ritüelleri (*itkaḫi*⁷¹), kaybolan tanrıların/tanrıçaların çağırılması ve sakınlaştırılması için yapılan ritüeller (Telipinu⁷²)

ve büyü ritüelleri (*ḫantitaššu* ve *maštigga*⁷³) gibi farklı metinlerde karşımıza çıkmaktadır. Ancak Mezopotamya'dan farklı olarak Hitit ritüellerinde yapılan her adım tek tek anlatılmaktadır.

AN.DAH.ŠUM^{SAR}

Kralın katılmak zorunda olduğu iki büyük seyahat bayramından birisidir.⁷⁴ İlkbahar aylarında kutlanan 38 günlük çiğdem bayramının⁷⁵ 16. günündeki ritüeller Tanrı ZABABA'nın Tapınağı'nda gerçekleştirilmektedir.⁷⁶ *Halentuwa*-⁷⁷ evinden çıkıp tapınağa giden kral ve kraliçe, önce *hila*-ya⁷⁸ geçerler. Burada koruyucu tanrının rahibi⁷⁹ elinde bir tütsü kabı⁸⁰ tutarken, kral ve kraliçe saray oğlanlarının getirdiği suyla ellerini yıkayıp kurular. Ardından rahip, kült açısından temizlenmesi için tütsü kabını krala uzatır, sonra bir saray oğlu tütsü kabını rahipten alıp kraliçeye uzatır.⁸¹ Kraliçe arandıktan sonra tütsü kabını yeniden rahibe verir. Kült açısından temizlenip altın mızrağın kılıfıyla kurulan kral ve kraliçe, tapınağa girip tanrıya reverans yaparlar. Ardından kral tahtına, kraliçe ise iç odaya geçer ve aşçıların başının et ve şarap sunuları gerçekleştirilmesiyle ritüellere devam edilir (KBo 4.9=CTH 612, Vs I ve Vs II⁸²).⁸³ Her bir adımın tek tek belirtildiği bu ritüeller dizisinde, kral ve kraliçenin tanrının evine girebilmesinin su ve tütsüyle arınma sonucunda, yani bedensel ve ruhsal anlamda tanrıya layık saflıkla mümkün olabileceğini vurgulamaktadır. Ancak rahip ve saray oğlu tütsü kabını kral ve kraliçenin eline mi veriyor, önünde mi tutuyor yoksa üzerinde ve etrafında

73 Ünal 1996; Ünal 2003: 122-124.

74 Klinger 2008: 196.

75 Reyhan 2016: 96; Ünal 2003: 929.

76 https://www.hethport.uni-wuerzburg.de/HFR/bascorp_idx1.php [15.04.2025].

77 Saray veya saray konutu, Baltacıoğlu 2016: 57; Taracha 2017: 101.

78 Avlu, Ünal 2016a: 186.

79 Hititçe portalda Geyik Tanrının rahibi olarak çevrilmiştir (https://www.hethport.uni-wuerzburg.de/HFR/bascorp_xtx.php?d=KBo%204.9&o=CTH%20612 [10.07.2025])

80 Klinger, Ünal ve Reyhan'dan farklı olarak tütsü maddeşi şeklinde çevirir (2008: 199).

81 Ünal, kral ve kraliçenin tütsü ile temizlenmesi işlemini "tütsüden içer" şeklinde anlatmaktadır (bkz. 2003: 95).

82 https://www.hethport.uni-wuerzburg.de/HFR/bascorp_xtx.php?d=KBo%204.9&o=CTH%20612 [10.07.2025]

83 Reyhan 2016: 102.

64 1 mina = 496 gr, Taş 2008: 86.

65 Larsen 2010: 255-257.

66 Haas 1994: 140.

67 Ünal 2003: 85, 89.

68 Haas 1994: 297.

69 Reyhan 2016: 101, 102.

70 Haas 1994: 250-254.

71 Haas 2003: 103; 1994: 271, 272.

72 Singer 2002: 54.

mı sallıyor bilinmemektedir. Ayrıca tütsü kabı uzatıldıktan sonra kral ve kraliçenin yeniden kurulanması, tütsü kabının içindeki arındırıcı madde sıvı formunda olabilir mi ya da tütsüyü yakmak yerine mesh etmek tercih edilmiş olabilir mi sorularını akla getirmektedir.

(H)işuwa

13 tabletten oluşan metin, kraliyet çiftinin arınması ve refahı için,⁸⁴ yılda bir kez, Hava Tanrısı'na yapılan bir bayram ritüelini anlatmaktadır.⁸⁵ Kizzuwatna Bölgesi kökenli bir Hurri bayramıdır ve dokuz gün sürmektedir.⁸⁶ İkinci gününün sabahında, Ata Evi'nde bir dizi ateş yakma ritüeli gerçekleştirilir. İlahi okuyanlar ile Hava Tanrısı Manuzzi'nin rahibinin, Ata Tanrıların heykelcikleri önünde başlattığı⁸⁷ bu ritüeller tütsü ile meşale kullanılarak ve birkaç aşamada yapılır.

İlk olarak *lelluri*-kabı işlemi yapıp ardından, içerisinde, yağa batırılmış bir sedir odunu bulunan *kuliša* kabı koyulur. Sonra rahip, kırmızı yün sarılıp akgünlüğe batırılmış yanan üç ayrı meşaleyi tanrı heykelciklerinin ve kralın etrafında sallar. Üç kez tekrar ettikten sonra rahip şarap ve su ile meşaleleri söndürür. Sonra krala sedir reçinesi verir ve içinde sedir reçinesi bulunan bir bardak suyu tütsü tavaşı standının önüne ve kralın eline döker. Ardından yağa batırdığı sedir reçinesini ve meyveleri tütsü kabına döker ve libasyon yapan kraldan şarap kadehini ve daha önceden verdiği sedir reçinesini alır. İkinci işlem bir *keldi* sunusudur. Bu sunuda kuru meyveler, çeşitli ekmekler ve zeytin sunulur, tütsü tavaşına yağ dökülür, sunularla birlikte masaya şarap ve sedir reçineli su koyulur. Kral tütsü tavaşı içine kurbanın kalbinden ve ciğerinden birer parça koyar, rahip ise bir parça ekmek koyar ve bu işlemi üç kez tekrar eder. Sonrasında kral ekmekleri masaya koyar, şaraptan içer ve *keldi* sunusu biter. Ateş yakma işleminin son bölümünde ise kral ve kraliçe ya da rahip tanrılara şarap ve ekmek sunusu yaparak ritüeli tamamlar (KUB 12.12⁸⁸).⁸⁹

Yiyecek ve içecek sunusuyla tütsü sunusunun bir arada yapıldığı ritüelde meyvelerin isimleri belirtilmemiştir. Ancak Hititlerin farklı ritüellerde üzüm, zeytin, elma, armut, hurma, incir, kayısı, kızılıçık ve nar meyvelerinin kuru ve taze hallerini kullanmış olmaları,⁹⁰ (h)işuwa bayramında da bu meyvelerin kullanılmış olabileceğini akla getirir. Meyvelerin ve kesilen kurbanı ait parçalardan tütsü kabına koyulması ise, Mezopotamya'dan farklı olarak, Hititlerin yiyecekleri sadece adak masasında sunmakla yetinmediklerini ve yakarak tanrılara ulaştırmak istediklerini gösterir. Muhtemelen yanmayı kolaylaştırmak için de meyveler yağa batırılmıştır. Ayrıca ritüelde kullanılan suya sedir reçinesi koyulması, suyun hem dezenfekte edilmiş hem de aromatik hale getirilmiş olabileceğini gösterir. Reçineyle saflaştırdıkları bu su, doğrudan kutsal su olarak isimlendirilmeden, arındırma ya da kutsama için kullanılmış olabilir.

Mezopotamya kült meşalesi gibi reçine ve kırmızı yünle yapılan meşalenin su ve şarapla söndürülmesinin sebebi, akgünlükten gelen hoş kokuyla birlikte yeni bir koku çıkartmak olmalıdır. Şarap kullanılan bir başka metin olan *itkaḫi* için yaptığımız deneyde şarabın söndürdüğü kömürlerden üzüm kokusuna benzer tatlı bir koku yükselmesi bu düşüncüyü desteklemektedir. Üç ayrı meşalenin kullanılması ve meşale ve tütsü kabıyla yapılan işlemlerin üç kez tekrar edilmesi ise, *mis pi-pīt pī* ritüelinde üç buhurdan kullanılması gibi bir düşünceden kaynaklanıyor olmalıdır. Çünkü bu metinde de meşaleler kral, kraliçe ve tanrıların çevresinde sallanmaktadır.

Tütsü kabının formu konusunda ise doğrudan bir bilgi olmasına rağmen reçineli suyun tütsü tavaşı standının önüne dökülmesi, iki parçadan oluştuğunu işaret etmektedir. Bu tür formların Istar-G Tapınağı'nda,⁹¹ Kültepe'de (Fig. 4a)⁹² ve Tell Qasile, Megiddo, Beth Shean vb. Geç Tunç Çağı-Erken Demir Çağı Levant yerleşimlerinde stand ve kâse ya da sadece stand halinde ele geçmişi örnekleri bilinmektedir.⁹³

84 Doğan-Alparslan 2020:117.

85 Reyhan 2016: 97.

86 Sir Gavaz ve Masalcı Şahin 2021: 172; Ünal 2016b: 156.

87 Haas 1994: 852.

88https://www.hethport.uni-wuerzburg.de/HFR/bas-corp_xtx.php?d=KUB%2012.12&o=CTH%20628 [10.07.2025].

89 Haas 1994: 852-855.

90 Ertem 1987: 57-74.

91 Andrae 1922: abb. 18.

92 Kulakoğlu ve Kangal 2011: fig. 96.

93 Katz 2016: fig. 4.3-4.5, 4.8.

İtkađi

Hititlerin bedensel ve ruhsal arınma amacıyla yaptıkları Hurri kökenli⁹⁴ bir ağız yıkama ritüelidir.⁹⁵ III. Tuḫaliya ve karısı eşı Taduḫepa için kaydedilen kopyaları, Boğazköy, Ortaköy ve Kayalıpınar'da ele geçmiştir.⁹⁶ Rahip (LÚ) AZU'nun yaptığı ritüelde, ince dal halindeki sedir, meşe, ardıç, eğir kökü, şarap, ekmek, bal, iyi yağ, susam veya keten yağı, zeytinyağı, sadeyağ, kokulu çiçek ve kokulu malzemeler ile günümüz dillerindeki karşılıkları henüz bilinmeyen *antarwila* ağacı, *GIŠšāhiš* odunu, *GIŠparnulli* odunu gibi bitkiler ocakta ve tütsü kabında yakılıp beraberrinde Hurri duası okunmaktadır.⁹⁷

Kompleks bir ritüel olan *itkaği*'de kullanılan malzemelerin Anadolu'da yetişen ağaç türleri olması, ritüellerde kolay erişilebilir ağaç ve bitkilerin tercih edilmiş olabileceğini göstermektedir. Bahsi geçen bu malzemelerin etkilerinin anlaşılabilmesi amacıyla tarafımızca deneyler yapılmıştır (Fig. 3a ve 3b).

Meşe közü üzerinde, metinde verildiğı sıralamada yaktığımız malzemelerden ekşi mayalı ekmek, sadeyağ ve kırmızı şarabın kokusunun baskın şekilde hissedildiğı ve kokuların daha çok mideye hitap ettiğı anlaşılmıştır. Bu da tanrıların ilgisinin parfümü anımsatan kokulardan ziyade acıktırıcı kokularla çekilmeye çalışılmış olabileceğini akla getirmektedir. Ancak henüz anlamı bilinmeyen ağaç türlerinden dolayı bu deneylerin eksik yapılmış olması unutulmamalı ve bu sonuca kesin gözüyle bakılmamalıdır.

Tanrıların Çağırılması

Hititlerin tanrıların çağırılması ve/veya sakinleştirilmesinde, özellikle sedirin olmak üzere tütsünün çekici kokusundan yararlandığı anlaşılmaktadır.⁹⁸ Bazı durumlarda Telipinu'nun ya da diğer tanrıların insanlara kızıp ortadan kaybolduğına, bunun sonucunda da ülkede çeşitli felaketlerin meydana geldiğine inanmışlardır. Bunlar arasında ışığın, düzenin ve bereketin yok olması, insanların çocuklarıyla, hayvanların yavrularıyla ilgilenmemesi ve tanrıların doyumsuz hale gelmesi gibi felaketler vurgulanmıştır. Bunları

engellemek ve ülkenin bereketinin, düzeninin, huzurunun geri gelmesi için tapınaklar süslenmiş, tütsüler yakılmış ve ritüeller yaparak (zeytinyağı, şarap, susam yağı/keten yağı, iyi yağ, bal, yassı ekmek gibi hoş kokulu ve lezzetli yiyeceklerin bulunduğu⁹⁹) tanrılara yakın olmaya çalışılmış ya da kaybolan tanrıların geri getirilmesi amaçlanmıştır.¹⁰⁰ Örneğın II. Murşili'ye ait aşağıdaki metinden, kokulu ve lezzetli yiyeceklerle ritüel alanında bir yol çizildiğı ve muhtemelen tütsüyü anlatan tatlı koku, sedir ve yağın cezbedici kokusu kullanılarak Telipinu'nun sakinleşip ritüel alanına gelmesinin amaçlandığı anlaşılmaktadır:

“(i 8–10) *Sen ey onurlu Telipinu ... (i 11–17) şimdi bırak tatlı koku, sedir ağacı ve yağ sizi çağırırsın. Tapınağına dön! Böylelikle ekmek ve içki sunarak seni çağırıyorum. Sakinleş ...*”¹⁰¹

Büyüler

Kral ya da diğer insanların kültüel açıdan arınması için yapılan büyü ritüelleri, farklı unvanlara sahip kadın ve erkek görevliler tarafından gerçekleştirilmiştir.¹⁰² Tek ya da birden fazla görevli tarafından yapılabilen bu ritüellere Hurri, Hatti, Luvi ve Pala dillerinden sözlerin eşlik etmektedir ve katı kurallara göre yapılmaktadır.¹⁰³ Örneğın aile içindeki geçimsizliğin ve huzursuzluğun giderilmesi için yapılan *maštigga* büyüünde¹⁰⁴ doğrudan tütsü veya tütsü kabı kelimesi geçmez ancak ritüel sahibinin yerini alacak kurban hayvanının kesilmesi, parçalanması ve sonrasında da ocakta yakılan ateşte ekmek, bal, zeytinyağı ve şarapla birlikte yakılıp (tütsü gibi duman formunda) tanrılara gönderilmesi adım adım belirtilmektedir.¹⁰⁵ *Ḫantitaššu* metninde ise Güneş Tanrısı'nın, çatıdaki adak masasında sunulan altın, gümüş, lapis lazuli gibi değerli malzemelerle yiyecek ve içecekleri kabul edip kadını ya da erkeğı hastalıktan kurtarması için dualar edilir ve tütsü yakılır. Hatta tütsü malzemelerinin hangi sırayla yakılacağı, ne tür malzemeden üretilmiş bir tütsü kabının kullanılacağı, bu kabın nerede

94 Murat 2012: 127.

95 Ünal 1988: 74.

96 Giusfredi ve Pisaniello 2023: 264, 272.

97 Haas 2003: 103, 104; 1994: 271, 272.

98 Ünal 2002: 150; 1991: 803.

99 Haas 2003: 257, 258.

100 Ünal 2003: 84–86, 173–176.

101 Singer 2002: 54.

102 Reyhan 2003: 115; Ünal 1996: 37.

103 Haas 1994: 888–890.

104 Miller 2004: 12.

105 Ünal 2003: 122, 124.

duracağı (Fig. 4b) ve yakıtın formuna kadar ayırıntı tek tek yazılmıştır.¹⁰⁶

“Masanın önünde yerde kilden bir kap vardır ve içine köz dökülür. Ve içinde sedir (talaşı/reçinesi), tereyağı, bal (ve) (NA4)hust-kükürt yakar. Üzerine emmer unu ve tuz döker ve bu şekilde konuşur: ‘Koyunlar tuzu nasıl yalarsa, güneş tanrısı da (fesatçının) büyülerini öyle yalayacak! (KBo 11.14 Vs. 1 17-22)’¹⁰⁷

Metinlerde verilen malzemelerin, ritüelin amacına uygun şekilde, kişiler üzerinde sakinleştirici ya da fiziksel açıdan iyileştirici bir etki meydana getirecek aromatikler olması beklenmektedir. Ancak bunların yerine gıda malzemelerinin tercih edilmesi şaşırtıcıdır. Bu nedenle yaptığımız deneylerle malzemelerin etkileri anlaşılmaya çalışılmıştır.

Maštiggā’daki yiyecekler tamamen yanmadan şarap sunulduğunda, köz sönmekte aynı zamanda mangal ve üzüm kokuları meydana gelmektedir, bundan dolayı kokuyu hissedenler üzerinde acıktırıcı etki yaratmaktadır. *Ḫantitaššu*’da ise kükürt¹⁰⁸ dikkat çekicidir (Fig. 5a). Yaptığımız deneylerde kükürtün eklendiği anda meydana gelen mavi alevden dolayı görsel bir şölen oluşturulmaya çalışılmış olabileceği düşünülebilir (Fig. 5b). Ancak kısa süreli olan alevin ardından yakıt anında sönmektedir. Diğer malzemelerin yanması için yakıt eklenmesini gerektirmektedir ve yine de yoğun bir duman oluşmamaktadır (Fig. 5c). Ayrıca deney boyunca tereyağı ve un sebebiyle kızarmış tereyağlı ekmek kokusu hissedilmektedir ancak yine de kükürtün keskin kokusu, tüm kokuların kötü bir hal almasına sebep olmaktadır. Her iki örnek de büyü metni olmasına rağmen deneylerde farklı sonuç alınması, büyü’nün sebebine göre farklı etki yaratmak istenilmiş olabileceğini göstermektedir. Huzursuzluğa

karşı hoşla giden ve bir araya getiren hoş kokular oluştururken hastalığa karşı yapılan büyülerde kötü koku tercih edilmiş olabilir.

Günümüz Anadolu’sunda Geleneksel Tütsü

Eski Mezopotamya ve Hitit Anadolu’sunda olduğu gibi bugünkü Anadolu’da da kötü gözden, şeytan ve kötü enerjiden korunmak veya onların sebep olabileceği kaza ve belalardan uzak olmak (üzerlik otu, tuz, adaçayı, defne yaprağı, öd ağacı (*aquilaria malaccensis*¹⁰⁹), soğan ve sarımsak kabuğu, örümcek ağı, nazarı değen kişinin saçı, giysisi ya da ayakkabısından iplik veya kumaş parçası, senitten bir parça kıymık ve üzerine yapışmış kuru hamur kırıntısı, un¹¹⁰), büyü yapmak ya da bozmak (üzerlik otu, tuz, şeker, çörekotu, köpek ve insan dışkısı ya da dua yazılı kağıtlar)¹¹¹ ve kötü kokuyu gidermek (kahve, lavanta, sandal ağacı, turuncgil)¹¹² amaçlarıyla evlerde, düğünlerde, cenazelerde, mevlit okutulan mekanlarda, türbe ziyaretlerinde (akgünlük kabuğu ve sakızı¹¹³), İslami açıdan önemli olan kandil günleri, arife günleri ile perşembe günleri ikindi vaktinden sonra ve cuma günleri öğle vaktinde (üzerlik otu, günlük sakızı¹¹⁴) tütsü yakılmaktadır. Ayrıca astım ve bronşit gibi akciğer hastalıklarını (ayva kabuğu, çam kozalağı¹¹⁵) ya da kulak çınlamasını (banotu tohumu¹¹⁶) iyileştirmek için tütsüye başvurulmaktadır. Dinsel/büyüsel ve tıbbi kullanımların yanı sıra bal toplama esnasında kovandaki arıların sakinleştirilmesi (kuru hayvan gübresi¹¹⁷), yılan ve farelerin evlerden ve ahırlardan uzak tutulması (kükürt¹¹⁸) ya da ahşap evlerin zararlı böcek ve akreplere karşı korunması (adaçayı¹¹⁹) amaçlarıyla da geleneksel olarak tütsü dumanından faydalanılmaktadır.

Tütsünün kötü göz, şeytan, kötü enerji ve

106 Ünal 1996: 27-31.

107 Haas 2003: 233

108 Polvani, (NA4)hust- kelimesinin “kehribar, reçine” olabileceğini söylemektedir (1988: 18) ancak Ünal ve Haas bu görüşe karşı çıkmaktadır. Ünal’a göre bu kelime genellikle öğütmek ve almak fiilleriyle, az sayıda örnekte de tütsülemek kelimesiyle geçmektedir. Kökünden dolayı taş gibi sert yapılı bir nesneye karşılık gelmektedir ancak *ḫantitaššu* bağlamında balmumu olarak yorumlanabilir (1996: 50). Haas göre ise sert yapılı, yanabilen bir nesneye karşılık gelmektedir ve metinlerde, kükürt anlamına gelen kibriti kelimesiyle aynı kullanıma ve etkilere sahiptir, bu nedenle kükürt olabilir (2003: 237-238).

109 <https://pfaf.org/user/Plant.aspx?LatinName=Aquilaria+malaccensis> [10 Haziran 2025]

110 Başçetinçelik 2001: 6; K 1-8; K 16; K 17.

111 Samur 2024: 24-26; K 2; K 4.

112 K 1; K 5-8.

113 Can, Çapar Abacı ve Kadioğlu 2011: 31; K. 5-7, 12.

114 K 5-7; K 12.

115 K 8.

116 K 2.

117 K 2; K 11.

118 K 1-3.

119 K 10; K 17.

büyüden korunmak ya da tedavisi için yapılan dinsel/büyüsel amaçlı kullanımı diğerlerine göre daha baskındır. Yakılan bitkilerin ve diğer unsurların yanı sıra Kur'an-ı Kerim'den İhlâs (3 kez), Fatiha, Felâk, Nâs¹²⁰ ve Ayet'el Kürsi (birer kez) sureleri okunmakta ve her sure arasında, korunmak ya da iyileştirilmek istenen kişi, hayvan veya nesneye üflenmektedir.¹²¹ Böylece etkilerinin iyileştirilmesi veya henüz var olmadan önlem alınması amaçlanmaktadır.

Büyüye karşı kullanımında hem dini hem de geleneksel yöntemler mevcuttur. Dini yöntemlerle tedavide safran ve gülsuyu kullanarak bir kâğıda hasta kişinin ismi, doğum tarihi gibi bilgiler ve Kur'an'dan ayetler birlikte yazılır ve yakılan bu kâğıdın dumanıyla hasta kişi tütsülenir. Bu tedaviyi, olası kötü sonuçlardan kaçınılması sebebiyle imam ya da yıllarca bu işlerle ilgilenmiş hocalar (= üfürükçüler) gibi uzman bir kişi yapması gerekmektedir.¹²² Geleneksel uygulamalarda ise köpek ve insan dışkılarının yakılması dikkat çekmektedir. Günümüzde Uşak'ta yaşayan K 4, Osmaniye'de büyü bozmak için üzerlik otu, tuz, toz şeker ve çörekotunun yanı sıra kuru ya da ıslak fark etmeksizin köpek ve insan dışkılarının yakıldığını söylemektedir. Hatta kullanılacak köpek dışkısının, temiz kalpli olmalarından dolayı ergenliğe girmemiş çocuklara, sabah vakti toplatıldığını belirtmektedir. Aynı yöntem kötü göze ve şeytana karşı da yapılabilmektedir.¹²³ Tek bir kaynaktan köpek ve insan dışkısının tütsüyle tedavide kullanıldığı bilgisinin alınması, bunun yöresel bir özellik olabileceğini göstermektedir.

Benzeri şekilde Hitit'te de hastalığa sebep olan kötülüğün kovulup büyülenen kişinin iyileşmesi için köpek eti, kemiği ve dışkısıyla tütsü yapılmıştır.¹²⁴ Eski Mezopotamya'da ise hayalet kaynaklı hastalıkların tedavilerinde, Osmaniye örneğinde olduğu gibi köpek ve insana ait unsurların bir arada kullanıldığı görülür.¹²⁵

Tütsünün geleneksel olarak bir diğer yoğun kullanımı ise cenaze törenlerinde görülmektedir.

Farklı yörelerde cenaze evinde, cenaze yıkanmadan önce, yıkanırken, kefenlenirken ya da evden götürüldükten sonra üzerlik otu ve günlük sakızı¹²⁶ ya da kayın ağacı yaprakları¹²⁷ yakılarak ölümün yaşayanlara ilişmesi engellenmeye çalışılmaktadır.¹²⁸ Gre Virike Erken Tunç Çağı mezar komplekslerinin E ve F odalarında sıvalı tütsü çukurlarının saptanması,¹²⁹ Ugarit'te bir mezarda MÖ 18. yüzyıla tarihlendirilen el formulu bir tütsü kabının ele geçmesi,¹³⁰ Hitit'te kraliyet ailesinin cenaze törenlerinde yakılan cesetten arta kalan kemiklerin, tütsü yakmak yerine hoş koku için, İ.DÜG.GA (iyi yağ/parfümlü yağ) dolu *huppar* kabında bekletilip yağı tamamen emdikten sonra önce bir tahta, daha sonra Taş Ev'e yerleştirilip yanına iyi yağ dolu kandil koymaları¹³¹ ya da Uşak-Güre tümülüslerinde bulunan gümüş ve tunç buhurdanlar,¹³² Eski Yakın Doğu'da da benzeri düşünceyle cenaze bağlamında tütsünün kullanılmış olabileceğini göstermektedir.

Değerlendirme

Temelde, kokulu bitki, mineral ve hayvansal maddelerle bu maddelerden üretilmiş kokulu yağ, merhem gibi ürünlerin köz üzerinde tek tek ya da bir arada yakılmasıyla meydana gelen kokulu duman, geçmişten günümüze kültürel arındırıcı olarak görülüp ilahilikle bağdaştırılmıştır. Bu nedenle tanrılarla iletişim kurmak, onlara yakın olmak, ilgilerini çekmek, kötü göz ve ruh gibi varlıklardan korunmak ve dinsel/büyüsel tedavi gibi farklı amaçlarla dini tören ve ritüellerde kullanılmıştır.

Eski Mezopotamya, Hitit ve günümüz Anadolu'sunda benzer amaçlarla tütsü yakılmasına rağmen uygulama açısından aralarında farklılıklar vardır. Örnek alınan Mezopotamya metinlerinde ritüel alanının arındırılması vurgulanmakta ve sadece uğursuzluk için yapılan NAM.BÚR.BI'de yiyecek-içecek sunusunun da yer aldığı kompleks bir uygulama yapılmaktadır. Hitit örneklerinde ise arınmanın yanı sıra, ekmek, un, kurban hayvanından parçalar, bal, şarap ve susam veya

120 Alper ve Czichon 2019: 54.

121 K 1-7, 16-18.

122 K 2.

123 K 4.

124 Collins 1990, 216.

125 Köpek dışkısı, insan kemiği ve yabani hayvanların dışkıları harmanlanıp hasta tütsülenmektedir (Scurlock 2006: 603).

126 K 1-3; K 16.

127 Büyükokutan 2007: 68.

128 Başçetinçelik 2001: 14.

129 Ökse 2005: 21, 42.

130 Nielsen 1986: 38.

131 Vigo 2015: 31.

132 Özgen ve Öztürk 1996: fig. 71-73.

keten yağı başta olmak üzere çeşitli yağlar içeren bir yiyecek ve içecek sunusu gerçekleştirilmektedir. Adak masasındaki sunular Hitit'te tütsünün yanı sıra tütsü kabında ya da ocakta yakılırken, Mezopotamya'da sadece adak masasının yanında duran tütsü yakılır, masadaki yiyeceklerin yakılması istenmez. Her iki coğrafyada da ağaç türleri, un, tuz ve çeşitli sıvı yağlar tütsü yakmak için kullanılan malzemelerdir ancak sedir ve ardıç daha yaygındır. Günümüz Anadolu'sunda ise sadece tütsü yakılmaktadır, herhangi bir yiyecek ve içecek sunusu yapılmamaktadır.

Mezopotamya reçete örneği, *mīs pī-pīt pī* ve NAM.BÚR.BI metinlerinde, buhurdanın rahip tarafından yerleştirileceği, maqlû'da ise yatağın başucunda durduğu belirtilir. Bu nedenle boyut ve formu konusunda bilgi alınamaz ancak NAM. BÚR.BI'de altın yanına yerleştirilen buhurdanın yanı sıra ikinci bir buhurdan, meşaleyle birlikte sallanmaktadır. Bu da Rehm'in bahsettiği *šehtu* (sabit) ve *ša telilti/tēlissi* (taşınabilir)¹³³ formlarının bir arada kullanılmış olabileceğini, belki de rahibin yerleştirdiği tütsü kaplarının sabit formlar olabileceğini akla getirmektedir. Hitit'te ise sadece *(h)išuwa*'da tütsü tavası standı diye belirtildiği için stand ve çanakta oluşan bir form anlaşılmaktadır. *Itkaḫi*'de de *(h)išuwa*'da olduğu gibi tütsü kabının ocak üzerinde durması, ayrıca Kt. n/k1836C envanter numaralı Kārum mühründe¹³⁴ ocak üzerinde betimlenen tütsü kabının bir ayaklı çanak olması, yine aynı formun kullanılmış olabileceğini akla getirmektedir. *Ḥantitaššu*'da ise NAM.BÚR.BI'de olduğu gibi adak masası yanında ve yerde durduğu belirtilir. Bu anlatımdan kabın formu öğrenilememektedir. Ancak metindeki sahnenin betimlendiği Kārum Dönemi mühürlerinde, yüksek konik ayaklı çanak, kadeh benzeri ayaklı çanak ya da silindirik ayaklı çanak formlu tütsü kaplarının olması,¹³⁵ yine ayaklı formları işaret etmektedir. Diğer metinlerde ise tütsü kabını tanımlayıcı herhangi bir anlatım yer almamaktadır.

Tütsü kabının yanı sıra Mezopotamya'da, *akītu*, *mīs pī-pīt pī* ve NAM.BÚR.BI ritüellerinde meşaleyle ve kutsal suyla arındırma yapılmasına rağmen Hitit'te sadece bir Hurri ritüeli olan *(h)išuwa*'da tütsünün yanında meşaleden ve reçeneli

sudan bahsedilmektedir. AN.DAH.ŠUMSAR'da tütsüyle arınmanın ardından kral ve kraliçenin kurulması da yine bir sıvı göstergesi olabilir.

Kutsal su ve tütsünün bir arada kullanımı günümüzde de devam etmektedir. Kiliseye giden Katolikler, ibadet esnasında elde sallanan tütsü kabıyla tütsülenir. Ayrıca kutsanmanın tamamlanması için, rahipler tarafından kutsanıp kilise girişindeki kaba koyulmuş suyla, ibadet öncesinde ve sonrasında parmaklar ısıtılıp istavroz çıkarılmaktadır. Müslümanlar arasında ise kötü göze ya da şeytana karşı yapılan tütsünün yanı sıra bazen bir bardak suya İhlâs, Fatîha, Felâk, Nâs ve Ayet'el Kürsi sureleri okunur. Sonrasında bu sudan 1-3 yudum içilir ve kalan su evin her yerine ve kişiler üzerine serpilerek kötülükten arındırılır. Böylece arınmanın daha etkili hale geleceğine inanılır. Ek olarak internetle büyümüş yeni neslin, demet haline getirilen adaçayı, lavanta ve defne yaprağı gibi kokulu bitki ve yaprakları yakıp evin içinde ve kişi çevresinde sallayarak kötü enerjiyi uzaklaştırması,¹³⁶ Mezopotamya ve Hitit ritüellerinde görülen meşale kullanımının pratikte günümüze yansması gibi düşünülebilir. Ancak Mezopotamya ritüellerinde, tütsü kabının yanı sıra kırmızı-beyaz yünle sarılmış sedir, selvi reçenesi ve aromatik kamıştan meşaleler,¹³⁷ Hitit'te ise (bkz. *(h)išuwa*) reçineye batırılmış kırmızı yünle sarılmış meşaleler kullanılmaktadır. Reçine, yün ve odun kombinasyonuyla Mezopotamya ve Hitit meşaleleri birbiriyle benzeşmektedir ancak günümüze bire bir yansıdığı söylenemez. Ayrıca Mezopotamya ve Hitit'te meşale, tütsü kabının beraberinde kullanılan ikinci bir unsurdur, günümüzde ise tek başına bitki demeti yakılır ya da sadece bir kap içinde yakma yapılmaktadır.

Metinlerde tütsü kabının yanında kullanılan diğer bir unsur ise mangal ve ocaktır. NAM.BÚR.BI metinlerinde (29 ve 31) mangal önünde sunu yapılmakta ve/veya aromatikler mangal üzerinde yakılmakta, tütsü kabında ise sadece ardıç yakılmaktadır, dolayısıyla bu iki metinde mangal ön plana çıkmaktadır.¹³⁸ *Itkaḫi*'de aromatikler tütsü kabı ve ocakta aynı anda yakılmakta,¹³⁹ *(h)išuwa*'da ise ocağın üzerindeki tütsü kabında

133 Rehm 2010: 457.

134 Bkz. Alper ve Czichon 2025: seal 7.

135 Bkz. Alper ve Czichon 2025: seals 1-6.

136 K 13-15.

137 Ebeling 1957-1971: 2; Gelb vd. 1995: 114.

138 Caplice 1967b: 284-285, 290-293.

139 Haas 2003: 102-103.

yağ ve kurban hayvanından parçalar yakılmaktadır.¹⁴⁰ Bu kullanım, günümüzde mum ateşiyle ısıtılan ve aromatik yağlardan koku elde edilen modern tütsü kaplarını anımsatmaktadır. Ayrıca günümüzde tütsü yakılacak kabın (örn. eski bir tava ya da kepçe) içine köz koymadan, doğrudan gaz ocağı üzerine koyulmasıyla da aromatikler yakılmaktadır. Ancak metinlerde anlatılan ve günümüzde kullanılan ocak ya da mangalların ikincil işlevidir.

Kil, tunç, bakır, demir ya da gümüşten yapılmış ocak ve mangallar, ateşin tutulduğu kaplardır.¹⁴¹ Haas, taşınabilir metal olanlarının törenlerde tütsü için kullanıldığını söylemektedir. Aynı zamanda ocağın çevresinde kurban kesildiği için mekân duvarlarından uzak konumlandırıldığını, sunuların ise dört köşesine ve merkezine koyulduğu için kural olarak köşeli üretildiğini ileri sürmektedir.¹⁴² Bu haliyle, Anadolu köylerinde yakın geçmişte kullanılan taşınabilir metal mangallarla benzerlik göstermektedir (Fig. 6). 1970’li yıllara kadar köylerde soba kullanımı henüz yaygın değilken, şömine benzeri ocaktan alınıp mangallara koyulan közle odalar ısıtılmış, aynı zamanda tütsü yakılmak istenildiğinde, tütsü malzemeleri doğrudan bu mangallara atılmıştır. Köz dolu mangallar odanın merkezine yerleştirildiği için, dolaştırmaya gerek kalmadan tütsü dumanının tüm mekâna yayılması sağlanmıştır.¹⁴³ Bu da kazılarda bulunan örneklerin işlevleri hakkında net bir yorum yapmayı zorlaştırmaktadır. Örneğin Hattuşa kazılarında köşeli forma sahip, yanlarında delikler bulunan ve dış yüzeyde kulpları olan ocaklar ele geçmiş, Büyükkale örneklerinin işlevi, pişirme ve ısıtma olarak yorumlanmıştır.¹⁴⁴ Ancak çivi yazılı metinler ve etnografik veriler, bu formların aynı anda birden fazla amaca hizmet edebileceğini göstermektedir.

Tütsü metinlerinde, özellikle sedir ve ardıç olmak üzere çeşitli aromatik ağaçlar, reçineler, bitkilerin kabuk ve yaprak gibi bölümleri, un türleri, kükürt ve tuz gibi mineraller ve bu malzemelerden üretilmiş kokulu merhemler,¹⁴⁵ bal, bitkisel yağlar ve domuz yağı gibi hayvansal

yağlar listelenmiştir. Bunlara ek olarak, Hititler kara büyü karşıtı büyülerde, köpek dışkısı, köpek kemiği ya da köpek eti,¹⁴⁶ Mezopotamya’da yine hastalıkların tedavisi için insan kemiği ve köpek dili, kılı, kuyruğu ve dışkısı, başka hayvanların gübreleriyle birlikte tütsü olarak yakılmıştır.¹⁴⁷ Köpeğin tütsüde kullanımı Gula ile bağlantılı olabilir. Çünkü Eski Mezopotamya’da köpek, tıbbın tanrıçası Gula’nın simgesi olarak karşımıza çıkmaktadır.¹⁴⁸ Hatta İsin’de Gula için “É-*ugi₇-ra*” (köpek tapınağı) adında bir tapınak inşa edilmiştir.¹⁴⁹ Köpek ısırığının, sinir sistemindeki ve iskelet-kas sistemindeki hastalıkların, böbrek hastalıklarının ve cilt hastalıklarının tanrıça tarafından bu tapınakta iyileştirildiğine inanılmış¹⁵⁰ ve yine köpeğe ait unsurlar kullanılarak bu hastalıkların terapötik ve dinsel/büyüsel tedavisi yapılmıştır.¹⁵¹

Günümüzde de köpek dışkısı ya da tüyü Osmaniye ve Artvin’de tütsü olarak kullanılmaktadır. Artvin’de köpektan korkan kişi köpek tüyüyle tütsülenmektedir ancak bu işlem köpeğe özgü değildir, kişi hangi hayvandan korktuysa onun tüyüyle tütsü yapılmaktadır.¹⁵² Osmaniye’de ise büyü bozma amaçlı sadece köpeğin dışkısı tütsü olarak yakılmaktadır, başka bir hayvana ait unsurlar kullanılmamaktadır.¹⁵³ Sebebi bilinmemesine rağmen köpeğin hâlâ kullanılmaya devam edilmesi belki de Hitit ve Mezopotamya’dan tanınan uygulamaların gelenek olarak günümüze kadar ulaşmış olabileceğini gösterir.

Ritüellerde yer alan akgünlük, sedir ve ardıç (odunu ve reçinesi) gibi aromatikler, pratikte temizlikle ilgili olabilir. Günümüzde akgünlük (*boswellia sacra*) üzerine yapılan çalışmalar, dumanının havadaki bakteri, küf ve mayalara karşı antimikrobiyal etkisi olduğunu,¹⁵⁴ sedirden elde edilen uçucu yağların böceklerle karşı doğal bir koruyucu olduğunu,¹⁵⁵ ardıçtan elde edilen ürün-

140 Haas 1994: 853.

141 Heimpel 1972-75: 329.

142 Haas 1994: 267.

143 K 1-3.

144 Gruber 2017: 115-116.

145 Jursa 2006-2008: 225, 226.

146 De Martino 1998: 148, 154.

147 Scurlock 2006: 560, 571, 594, 603.

148 Böck 2014: 40.

149 Duymuş Florioti 2014: 57.

150 Böck 2014: 129.

151 Alper ve Czichon 2019: 52.

152 K 8-9.

153 K 4.

154 Al-Kharousi, Mothershaw ve Nzeako 2023: 16.

155 Coşkun vd. 2021: 249.

lerin ise antimikrobiyal olduğunu¹⁵⁶ ortaya koymuştur. Bu da hoş kokunun ve kültürel arınmanın yanı sıra hastalıklara ya da kirliliğe karşı önlem olarak, bir dezenfektan gibi tütsüden yararlanılmış olabileceğini göstermektedir. Bunların yanı sıra sadeyağ, tereyağı, bal, ekmek, un gibi yiyeceklerin kullanılması, buruna hitap etmesinin yanı sıra damağa da hitap etmesinin amaçlanmış olabileceğini akla getirmektedir. Ayrıca hem NAM.BUR.BI'de hem de AN.DAH.ŞUM^{SAR}'da müzik aletlerinin tütsüyle bir arada yer alması işitsel açıdan ritüellerin desteklendiğini göstermektedir. Tütsünün kokusuna ya da yanmaya etkisi olmayan ancak çıtırtı ve patlama sesleriyle dikkat çeken tuzun kullanılması ise, günümüzde tuzdan gelen seslerin kötü gözün patlamasına yorulması gibi sembolik bir anlam yüklenmiş olabileceğini akla getirmektedir. Hatta Hititçe metinlerde Hatti'ye hainlik yapacak kişilerin tuz gibi çatırdayacağından bahsedilmesi¹⁵⁷ bu düşüncüyü desteklemektedir. Ek olarak keskin bir kötü koku yayan kükürt gibi maddelerin kullanılması, kötülüğün hoşla gitmeyen bir kokuyla uzaklaştırılmaya çalışılmış olabileceğini akla getirmektedir. Ancak kükürtün anlık bir parlama ve maviden sarıya dönen alevler oluşturması, ritüel esnasında görsel bir etki yaratma çabası da olabilir. Tüm bu unsurlar tütsünün, koku alma, görme, işitme ve tat alma duyularına aynı anda hitap edecek şekilde tasarlanmış olabileceğini işaret etmektedir.

Sonuç olarak çivi yazılı metinler kullanılan kapların formları hakkında açık ve net bilgi vermemesine rağmen kabın nasıl kullanıldığının anlatılması sayesinde görsel ve arkeolojik verilerle birleştirilip formlar hakkında fikir yürütülebilmektedir. Yanı sıra tütsü kaplarının yapım malzemesi, tütsünün yakılma amacı, ne zaman, nerede ve nasıl yakıldığı ya da kullanılan malzemeler gibi farklı konulara ait bilgilere erişilebilmektedir. Günümüz Anadolu'sunda kullanım kolaylığından dolayı hoş koku üretiminde çubuk tütsülere yönelinmesine rağmen kötü göz gibi farklı amaçlar için hâlâ geçmiş kültürlerde olduğu gibi köz üzerinde ya da gaz ocağı üzerinde, işlenmemiş aromatikler ve bitkiler yakılmaktadır. Ayrıca metinlerle bire bir aynı olmamakla

birlikte, günümüzde de tütsü, kutsal gün ve saatlerde yakılması, dualar ve kutsal suyla birlikte arındırıcı ve tedavi edici olarak görülmesi, cenaze ritüellerinde hâlâ ölümün uzaklaştırılması için kullanılması, tuzun patlama seslerinin bugün bile kötülüğün yok olması şeklinde yorumlanması, özellikle kötü göz ve doğa üstü varlıklara karşı koruyucu ve tedavi edici olduğuna inanılması, dört bin yıldan fazla süredir büyüü bir araç olarak varlığını koruduğunu göstermektedir.

KAYNAKLAR

- ABUSCH 2015: T. Abush, *The Witchcraft Series Maqlû*, Atlanta.
- ABUSCH 2016: T. Abush, *The Magical Ceremony Maqlû: A Critical Edition*, Leiden-Boston.
- AL-KHAROUSI vd. 2023: Z. S. Al-Kharousi, A. S. Mothershaw ve B. Nzeako, "Antimicrobial activity of frankincense (*Boswellia sacra*) oil and smoke against pathogenic and airborne microbes", *Foods*, 12(18), 3442, 1-19.
- ALP 1982: S. Alp, "Hititlerin Dinsel Törenlerinde Kullanılan Temizlik Maddesi *Tuhhuēšsar* Üzerine Bir İnceleme", *BELLETEN*, XLVI, 247-259.
- ALPER ve CZICHON 2019: N. Alper ve R. M. Czichon, "Eski Mezopotamya Tıbbı ve Günümüz Anadolu'su Geleneksel Hak Tıbbı: Benzer Yöntemler ve Bu Yöntemlerin İnançlarla Bağlantıları", *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 62, 45-62.
- ALPER ve CZICHON 2025: N. Alper ve R. M. Czichon, "Nu GIŠERIN İ.NUN LĀL hu-u-uš-za-ša' ? ša-me-ši-ia-zi": Representations of Incense on Cylinder Seals Impressions of the Kārum II Period", *Anadolu Araştırmaları* 32, 53-82.
- ANDRAE 1922: W. Andrae, *Die Archaischen Ishtar-Tempel in Assur*, Leipzig.
- AY 2013: Ş. Ay, " 'Mis pi' – 'Pit pi' Ritüelleri ve Eski Mezopotamya'da İnsan Tanrı İlişkisi", *Tarih Okulu Dergisi*, XV, 1-21.
- BALTACIOĞLU 2016: H. Baltacıoğlu, "Èhalentiu-/ Halentu(wa)-, Alaca Höyük 2. Hitit Yapı Katı ve Boğazköy Büyükkale Sarayı", içinde S. Erkut ve Ö. Sir gavaz (Ed.), *ANTAHŞUMŞAR "ÇİĞDEM": Eski Anadolu Araştırmalarına Adanmış Bir Hayat: Ahmet Ünal Armağanı*, İstanbul, 49-68.
- BAŞÇETİNCİLİK 2001: A. Başçetincelik, "Karaisalı ve Çevresinde Doğum, Evlenme, Ölüm", *Kuvayı Milliye Şenlikleri Dünden Bugüne Karaisalı (29-30 Mart 2001)*, 2-18, https://turkoloji.cu.edu.tr/CUKUROVA/makaleler/bascetincelik_karaisali.pdf [02.01.2025].
- BLACK vd. 2000: J. Black, A. George ve N. Postgate (Ed.), "Qatāru I-II", içinde *A Concise Dictionary of Akkadian*, Wiesbaden, 286.

156 Kapdan vd. 2019.

157 "... Hatti ülkesinin kralına hainlik eder ya da Hatti ülkesine düşmanca bakarsa, ... Ve bu sinirler gibi yancak ve tuz gibi çatırdayacak!", Haas 2003, 229.

- BORRELLI ve ESCOBAR 2022: N. Borrelli ve E. A. Escobar, "Crafting Purity in Assyro-Babylonian Procedures. Time, Space, and the Material World", *Antigüedad: Religiones y Sociedades*, 20, 27-76.
- BÖCK 2014: B. Böck, *The Healing Goddess Gula Towards an Understanding of Babylonian Medicine, Culture and History of the Ancient Near East Series*, 67, Leiden-Boston.
- BRINKMANN vd. 1995: J. A. Brinkman, M. Civil, I. J. Gelb vd. (Ed.), "Qatāru", içinde *The Assyrian Dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago*, 13-Q, Chicago, 166-168.
- BRINKMAN vd. 2008: J. A. Brinkman, M. Civil, I. J. Gelb vd. (Ed.), "Şurpu", içinde *The Assyrian Dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago*, 17-Š III, Chicago, 353-354.
- BÜYÜKOKUTAN 2007: A. Büyükokutan, "Muğla Yöresi Alevi Türkmenlerinde Ölümle İlgili İnanç ve Pratikler. *Türklük Bilimi Araştırmaları Dergisi*, 21, 63-86.
- CAN vd. 2011: R. Can, L. Çapar Abacı ve S. Kadioğlu, "Öldükten Sonra da Şifa Dağıtan Bir Tıp Adamı: Şeyh Yusuf El Hekim", *Lokman Hekim Journal*, 1(1): 29-32.
- CAPLICE 1965: R. Caplice, "Namburbi Texts in the British Museum. I", *Orientalia*, 34(2), 105-131.
- CAPLICE 1967a: R. Caplice, "Namburbi Texts in the British Museum. II", *Orientalia*, 36(1), 1-38.
- CAPLICE 1967b: R. Caplice, "Namburbi Texts in the British Museum. III", *Orientalia*, 36(3), 273-298.
- CAPLICE 1970: R. Caplice, "Namburbi Texts in the British Museum. IV", *Orientalia*, 39(1), 111-151.
- CAPLICE 1971: R. Caplice, "Namburbi Texts in the British Museum. V", *Orientalia*, 40(2), 133-183.
- CAPLICE 1974: R. Caplice, *The Akkadian Namburbi Texts: An Introduction (SANE 1/1)*, Los Angeles.
- CIVIL vd. 2004: M. Civil, I. J. Gelb, A. L. Oppenheim vd. (Ed.), "maqlū", içinde *The Assyrian Dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago*, 10-M I, Chicago, 251-252.
- COLLINS 1990: B. J. Collins, "Puppy in Hittite Ritual", *Journal of Cuneiform Studies*, 42(2), 211-226.
- ÇOŞKUN vd. 2021: H. Çoşkun, A. E. Tayyar ve G. Tetik, "Aromaterapi Özelliklere Sahip Tekstil Yüzeyleri ve Yıkama Performansları", *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Mühendislik Bilimleri Dergisi*, 24(3), 233-257.
- ÇEÇEN vd. 2020: S. Çeçen, L. G. Gökçek ve F. Akyüz, "Marqasi'den Namburbi Ritüeline Ait Bir Tablet: Nisan Ayında Görülen Yılanın Uğursuzluğu", *Archivum Anatolicum*, 14(2), 157-175.
- ÇIĞ 2000: M. İ. Çığ, *Gilgameş Tarihte İlk Kral Kahraman*, İstanbul.
- DICK 2003-2005: M. B. Dick, "pīt pī und mīs pī (Mouth-Opening and Mouth-Washing of Statue(s))", içinde E. Ebeling, B. Meissner, E. Weidner vd. (Ed.), *Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie*, 10, Berlin-New York, 580-585.
- DE MARTINO 1998: S. De Martino, "L'uso di bruciare aromata presso gli Ittiti", *Altorientalische Forschungen*, 25, 141-155.
- DE MARTINO 2006-2008: S. De Martino, "Räucherung, Räucheropfer", içinde E. Ebeling, B. Meissner, E. Weidner vd. (Ed.), *Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie*, 11, Berlin-New York, 229-230.
- DOĞAN-ALPARSLAN 2020: M. Doğan-Alparslan. "The Hišwa Festival as a Political Instrument", içinde S. De Martino ve E. Deveci (Ed.). *Anatolia between the 13th and the 12th Century BCE*, 117-127.
- DUYMUŞ FLORIOTI 2014: H. H. Duymuş Florioti, "Eski Kültürlerde Köpeğin Algılanışı: Eski Mezopotamya Örneği", *Ankara Üniversitesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, 33(55), 45-70.
- EBELING 1957-1971: N. E. Ebeling, "Fackel", içinde N. E. Ebeling, B. Meissner, E. Weidner vd. (Ed.) *Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie*, 3, Berlin-New York, 2.
- ERDEM 1992: S. Erdem, "Buhur", içinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 6, İstanbul, 383-384.
- ERTEM 1987: H. Ertem, *Boğazköy Metinlerine Göre Hititler Devri Anadolu'sunun Florası*, Ankara.
- GELB vd. 1995: I. J. Gelb, T. Jacobsen, B. Landsberger vd. (Ed.), "gizillu", içinde *The Assyrian Dictionary*, 5-G, Chicago, 113-115.
- GELB vd. 1998: I. J. Gelb, B. Landberger, O. L. Oppenheim vd. (Ed.), "burāšu", içinde *The Assyrian Dictionary*, 2-B, Chicago, 326-328.
- GELB vd. 2004: I. J. Gelb, T. Jacobsen, B. Landsberger vd. (Ed.), "erēnu-A", içinde *The Assyrian Dictionary*, 4-E, Chicago, 274-280.
- GELB 2010: M. Geller, *Ancient Babylonian Medicine: Theory and Practice*, Chichester.
- GIUSFREDI ve PISANIELLO 2023: F. Giusfredi ve V. Pisaniello, "Hurrians and Hurrian in Hittite", içinde F. Giusfredi, A. Matessi ve V. Pisaniello (Ed.), *Contacts of Languages and Peoples in the Hittite and Post-Hittite World: The Bronze Age and Hatti*, 1, Leiden-Boston, 259-283.
- GRUBER 2017: M. Gruber, "Hethitische Keramik vom Mittleren Plateau", içinde A. Schachner (Ed.), *Ausgrabungen und Forschungen in der Westlichen Oberstadt von Hattuša II: Ausgrabungen auf dem Mittleren Plateau zwischen Sarı Kale und Yenice Kale (2006–2009)*, Berlin-Boston, 63-216.
- GÜTERBOCK vd. 2002: H. G. Güterbock, H. A. Hoffner ve T. P. J. van den Huot (Ed.), "šamenu-", içinde *The Hittite Dictionary*, Š-1, Chicago, 122.

- GÜTERBOCK vd. 2002: H. G. Güterbock, H. A. Hoffner ve T. P. J. van den Huot (Ed.), “šamešiya”, içinde *The Hittite Dictionary*, Ş-1, Chicago, 123-124.
- HAAS 1994: V. Haas, *Geschichte der hethitischen Religion*, Leiden-New York-Köln.
- HAAS 2013: V. Haas, *Materia magica et medica hethitica: Ein Beitrag zur Heilkunde im Alten Orient I*, Berlin-New York.
- HEIMPEL 1972-75: W. Heimpel, “Herd-A”, E. Ebeling, B. Meissner, E. Weidner vd. (Ed.), *Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie*, 4, Berlin-New York. 329-330.
- JURSA 2006-2008: M. Jursa, “Räucherung, Rauchopfer-A”, içinde M. P. Streck (Ed.), *Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie*, 11, 225-229.
- KAPDAN vd. 2019: E. Kapdan, M. Sezgin ve M. Kahya, “Ardıç (Juniperus L.) Türlerinin Halk Arasında ve Modern Tıp’ta Hastalıkların Tedavisinde Kullanımı”, *International Eurasian Conference on Biological and Chemical Science*, Ankara.
- Uşak Valiliği Kültür Yayınları 2010: *Karun Hazinesi ve Bulundukları Tümülüsler*, İzmir.
- KATZ 2016: H. Katz, *Portable Shrine Models: Ancient Architectural Clay Models from the Levant*, Oxford.
- KLINGER 2008: J. Klinger, “Tag des AN.TAH.ŠUM-Festes (Auszug)”, içinde B. Janowski ve G. Wilhelm (Ed.), *Omina, Orakel, Rituale und Beschwörungen, Texte aus der Umwelt des Alten Testaments, Neue Folge*, 4, München, 196-202.
- KLOEKHORST 2008: A. Kloekhorst, “tuḫḫueššar”, içinde *Etymological Dictionary of the Hittite Inherited Lexicon*, Leiden-Boston, 892-893.
- KULAKOĞLU ve KANGAL 2011: F. Kulakoğlu ve S. Kangal (Ed), *Anadolu’nun önsözü, Kültepe Kanış-Karumu, Asurlular İstanbul’da*, İstanbul.
- LARSEN 2010: M. T. Larsen, *Kültepe Tabletleri VI-a: The Archive of the Šalim-Aššur Family Volume I: The First Two Generations*, Ankara.
- MAUL 1992: S. M. Maul, “‘Auf meinen Rechtsfall werde doch aufmerksam!’ Wie sich die Babylonier und Assyrer vor Unheil schützten, das sich durch ein Vorzeichen angekündigt hatte”, *Mitteilungender Deutschen Orient-Gesellschaft Zu Berlin*, 124, 131-142.
- MILLER 2004: J. L. Miller, *Studies in the Origins, Development and Interpretation of the Kizzuwatna Rituals*, Studien zu den Bogazköy-Texten 46. Wiesbaden.
- MIRELMAN 2022: S. Mirelman, “The Babylonian Akitu Festival and the Ritual Humiliation of the King”, *ASOR The Ancient Near East Today*, 10, <https://anetoday.org/mirelman-ritual-humiliation-king/>
- MURAT 2012: L. Murat, “Hititlerde Su Kültü”, içinde *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 31(51), 125-158.
- NEUMANN 2023: K. Neumann, “‘I burn as Incense for You’: Censers in Assyria and Beyond”, içinde B. Fricke (Ed.), *Holy Smoke: Censers Across Cultures*, München, 51-80.
- NIELSEN 1986: K. Nielsen, *Incense in Ancient Israel*, Leiden.
- ÖKSE 2005: A. T. Ökse, “Early Bronze Age Chamber Tomb Complexes at Gre Virike (Period IIA) on the Middle Euphrates”, *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*, 339, 21-46.
- ÖZGEN ve ÖZTÜRK 1996: İ. Özgen ve J. Öztürk, *Heritage recovered: The Lydian Treasure*, İstanbul.
- POLVANI 1988: A. M. Polvani, La terminologia dei minerali nei testi ittiti (Eothen 3), Firenze, 18-27.
- PORTUESE 2025: L. Portuese, “Text, Context, and Image: Taking another Look at The *Ubāna Tarāšu* Gesture”, *Iraq*, 1-22.
- REHM 2010: E. Rehm, “Harz und Zeder mögen euch hervorrufen, Über die Räucherkultur im Alten Orient”, içinde J. Becker, R. Hempelmann, E. Rehm (Ed.), *Kulturlandschaft Syrien Zentrum und Peripherie Festschrift für Jan-Waalke Meyer*, Münster, 449-480.
- REINER 1970: E. Reiner, *Šurpu: A Collection of Sumerian and Akkadian Incantations*, Osnabrück.
- REYHAN 2003: E. Reyhan, “Hitit Büyü Ritüellerinin Uygulama Şekilleri Üzerine Bir İnceleme”, *Archivum Anatolicum-Anadolu Arşivleri*, 6(2), 111-142.
- REYHAN 2016: E. Reyhan, “Hitit Kültür Dünyasında Bayram Ritüelleri”. *International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 11(16), 89-114.
- SAMUR 2024: Ş. Samur, “Türk Kültüründe Büyü Yapımında Kullanılan Otlar: Sivas Örneği”, *Kültür Araştırmaları Dergisi*, 22, 16-30.
- SCURLOCK 2006: J. Scurlock, *Magico-Medical Means of Treating Ghost-Induced Illnesses in Ancient Mesopotamia*, Leiden-Boston.
- SCURLOCK 2014: J. Scurlock, *Sourcebook for Ancient Mesopotamian Medicine*, Atlanta.
- SINGER 2002: I. Singer, *Hittite Prayers*. Atlanta.
- SIR GAVAZ ve MASALCI ŞAHİN 2021: Boğazkale Arşivinden Hişuwa Bayramını Konu Alan Yeni Bir Fragman (Bo 7850)”, *Archivum Anatolicum*, 15/1, 171-192.
- SOMMER 2000: B. D. Sommer, “The Babylonian Akitu Festival: Rectifying the King or Renewing the Cosmos?”, *Journal of the Ancient Near Eastern Society*, 27, 81-95.
- TARACHA 2017: P. Taracha, “Hittite Éḫalentuwa-Revisited”, *Altorientalische Forschungen*, 44(1), 101-110.

- TATOMİR 2017: R. Tatomir, "Incense", içinde R. S. Bagnall, K. Brodersen, C. B. Champion vd. (Ed.), *The Encyclopedia of Ancient History*, DOI: 10.1002/9781444338386.wbeah30047
- TISCHLER 2004: J. Tischler, "samenü", içinde *Hethitisches Etymologisches Glossar*, S/1, 797.
- TISCHLER 2004: J. Tischler, "samesiya", içinde *Hethitisches Etymologisches Glossar*, S/1, 799.
- ÜNAL 1988: A. Ünal, "The Role of Magic in the Ancient Anatolian Religions according to the Cuneiform Texts from Bogazköy-Hattusa", içinde H.I.H. Prince Takahito Mikasa (Ed.), *Essays on Anatolian Studies in the Second Millenium B.C.*, Wiesbaden.
- ÜNAL 1996: A. Ünal, *The Hittite Ritual of Hantitaššu from the City of Hurma against Troublesome Years: Studies in Ancient Anatolian Magical Practices*, Ankara.
- ÜNAL 2002: A. Ünal, *Hititler devrinde Anadolu I*, İstanbul.
- ÜNAL 2003: A. Ünal, *Hititler devrinde Anadolu II*, İstanbul.
- ÜNAL 2016a: A. Ünal, *Hititçe-Türkçe, Türkçe-Hititçe Büyük Sözlük: Hattice, Hurrice, Hiyeoglif Luvicesi, Çivi Yazısı Luvicesi ve Palaca Sözlük Listeleriyle Birlikte*, Ankara.
- ÜNAL 2016b: A. Ünal, *Hititlerde ve Eski Anadolu Toplumlarında Din, Devlet, Halk ve Eğlence*, Ankara.
- VIGO 2015: M. Vigo, "The Use of (Perfumed) Oil in Hittite Rituals with Particular Emphasis on Funerary Practices", *Journal of Intercultural and Interdisciplinary Archaeology*, (01), 25-37.
- WALKER ve DICK 2014: C. Walker ve M. B. Dick, "The Induction of the Cult Image in Ancient Mesopotamia: The Mesopotamian Mis Pi Ritual", içinde M. B. Dick (Ed.), *Born in Heaven, Made on Earth: The Making of the Cult Image in the Ancient Near East*, Indiana, 55-122.
- YÜCEL 2020: Ç. Yücel, "Marduk (Akitu) Bayramı ve Şenlikleri", içinde S. Topgöl (Ed.), *Sosyal ve İnsani Bilimler: Teori, Güncel Araştırmalar ve Yeni Eğilimler*, 1-17.
- K 2: Kadın, Uşak-Ulubey, 60 yaşında, çiftçi emeklisi 23.01.2024 tarihli görüşme
- K 3: Kadın, Uşak-Eşme, 87 yaşında, çiftçi emeklisi 23.01.2024 tarihli görüşme
- K 4: Kadın, Osmaniye, 75 yaşında, emekli, 18.01.2025 tarihli görüşme
- K 5: Kadın, Muğla-Milas, ev hanımı, 28.05.2023 tarihli görüşme
- K 6: Kadın, Muğla-Ula, ev hanımı, 28.05.2023 tarihli görüşme
- K 7: Kadın, Muğla-Yatağan, çiftçi, 28.05.2023 tarihli görüşme
- K 8: Erkek, Artvin-Kemalpaşa, 74 yaşında, işçi emeklisi, 22.01.2025 tarihli görüşme
- K 9: Kadın, Artvin-Kemalpaşa, 67 yaşında, ev hanımı, 15.01.2025 tarihli görüşme
- K 10: Kadın, Trabzon-Tonya, 35 yaşında, ev hanımı, 15.01.2022 tarihli görüşme
- K 11: Erkek, Rize, 28 yaşında, eczacı ve arıcı, 05.02.2025 tarihli görüşme
- K 12: Kadın, Hatay-Samandağ, 38 yaşında, işçi, 07.11.2023 tarihli görüşme
- K 13: Kadın, Bursa, çinici, 21.01.2025 tarihli görüşme
- K 14: Kadın, İzmir, ev hanımı, 21.01.2025 tarihli görüşme
- K 15: Kadın, İzmir, 21. 01. 2025 tarihli görüşme
- K 16: Kadın, Uşak, 72 yaşında, çiftçi emeklisi, 18.01.2025 tarihli görüşme
- K 17: Kadın, Bursa, çinici, 21.01.2025 tarihli görüşme
- K 18: Erkek, Erzurum, 53 yaşında, imam, 07.11.2023 tarihli görüşme

Elektronik Kaynaklar

- "Aquilaria Malaccensis",
<https://pfaf.org/user/Plant.aspx?LatinName=Aquilaria+malaccensis> [10.06.2025]
- "Maquette d'un lieu de culte, dite le Sit-shamshi"
<https://collections.louvre.fr/ark:/53355/cl010176835>
 [10.06.2025]
- https://www.hethport.uni-wuerzburg.de/HFR/bascorp_idx1.php [15.04.2025].

Kaynak Kişiler

- K 1: Kadın, Uşak-Ulubey, 64 yaşında, çiftçi emeklisi 05.02.2024 tarihli görüşme

Fig. 1. MÖ Tütsüyle tedavinin betimlendiği mühür baskısı
(Geller 2010: Fig. 2.2)

Fig.2.Gümüş buhurdan
(Uşak Valiliği Kültür Yayınları 2010:
Res. 144.)

a

b

Fig. 3. *İtkaşi* ritüeli (Alper)

Fig. 4. Kültepe’de bulunmuş stand ve tabak ve Kârum Dönemi mühür baskısı (a: Kulakoğlu ve Kangel 2011: Fig. 96; b: Özgüç 2006: Kt. n/k 1825C)

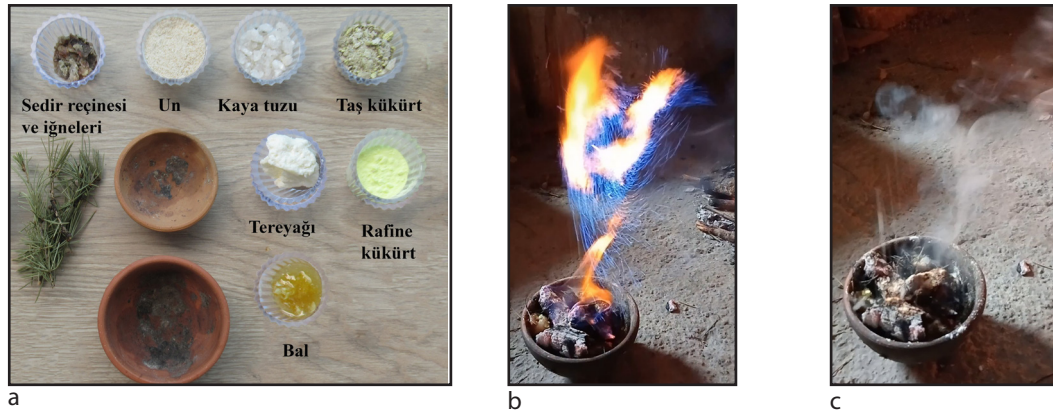

Fig. 5 *Hantitaššu* ritüeli (Alper)

Fig. 6. Yaklaşık 60 yıl önce ısınma ve tütsü için kullanılan demir mangal (Alper)